

A CSALÁD HATÁSA AZ EGYÉN ÉRTÉKKÉSZLETÉRE – CSALÁDTERÁPIÁS ALAPÚ KUTATÁS CSALÁDI VÁLLALKOZÁSOKBAN

A politikatudományban gyakran feltett kérdés, hogy miként kapcsolható össze a legfőbb jó, a közjó az egyén közösségi létével, politikai cselekvésével, vagy még tömörebben fogalmazva: miként kapcsolódik egymáshoz a közösség és az egyén. Az egyén-közösség kapcsolat vizsgálata során egészen biztosan eljutunk a család szintjéig, mert a család az, amely összekapcsolja az egyént és a közösséget, így a politikai cselekvés alpmintázatai is a családból származnak. A tanulmány az egyénben élő családi örökség kérdésének csak egy szeletével foglalkozik, nevezetesen: miként érvényesül a család hatása az egyén értékészletében. Elsőként rögzíti az érték és a kultúra tanulmányban használt értelmezését, bemutatja a két fogalom kapcsolatát. Az egyéni értékészlet szemszögéből beszél a családi hatásról. Az egyén személyes értékészlete, a közösség normarendszere és az egyén eredeti családjá közti kapcsolatának vizsgálatára felvázol egy logikai modellt. Bemutatja a tanulmány alapjául szolgáló kutatást, amely családterápiás jellegű egyéni interjúk segítségével tárta fel magyar családi vállalkozók esetében azt, hogy a vállalkozók egyéni értékrendje miként tükrözi vissza eredeti családjuk belső dinamikáját. A tanulmány végül ismerteti a kutatás legfontosabb eredményeit.

BEVEZETÉS

A huszadik század második felére és az új évezred első éveire a jogállam kiépítése az egész világon érvényes, követendő modellé vált. Mindezzel együtt egyre hangsúlyosabban jelentkező probléma, hogy mi a kapcsolat a jogállami alapelvek és azok gyakorlati megvalósítása között. A demokrácia XX. és XXI. században tapasztalt kudarca ugyanis nem annyira az elvek, mint inkább a végrehajtás szintjén nyilvánult, nyilvánul meg [Lánczi, 1997: 55-56. o.]. Kérdés tehát, hogy miként kapcsolható össze a legfőbb jó, a közjó az egyén közösségi létével, a politikai cselekvésével, vagy még tömörebben fogalmazva: miként kapcsolódik egymáshoz a közösség és az egyén.

Az egyén-közösség kapcsolat vizsgálatát elkezdhetjük mind az egyén, mind a közösségi szint felől – egészen biztosan el fogunk jutni a *család* szintjéig, ez az, ahol az egyéni és a közösségi kutatási irány találkozni fog. A család az ugyanis, ami összekapcsolja az egyént és a közösséget, így a politikai cselekvés alpmintázatai is a családból származnak. A család egyrészt az egyén oldaláról abban segít, hogy a családtagok a családban tanult interakciók alapján megtalálják a helyüket a közösségen belül. A közösség számára pedig abban nyújt támogatást, hogy az egyéneket vérségi, illetve tudatos személyes döntéseken alapuló kapcsolatok mentén összefogva megismerteti velük a közösségi normarendszert és így valamennyi egyént egy fel-

sőbb, közösségi szinthez is kapcsolja egyben. Ezért elsőrendű fontosságú annak felmérése, hogy mit hoz az egyén a családból.

A tanulmány az egyénben élő családi örökség kérdésének csak egy kis, fókuszált szeletével foglalkozik, nevezetesen: miként érvényesül a család hatása az egyén értékészletében. Elsőként rögzíti az érték és a kultúra tanulmányban használt értelmezését, bemutatja a két fogalom kapcsolatát. Az egyéni értékészlet szemszögéből beszél a családi hatásról, és az egyén személyes értékészlete, a közösség normarendszere és az egyén eredeti családja közti kapcsolatának vizsgálatára felvázol egy logikai modellt. Bemutatja a tanulmány alapjául szolgáló kutatást, amely családterápiás jellegű egyéni interjúk segítségével tárta fel magyar családi vállalkozók esetében azt, hogy a vállalkozók egyéni értékrendje miként tükrözi vissza eredeti családjuk belső dinamikáját. A tanulmány végül ismerteti a kutatás legfontosabb eredményeit.

1. ÉRTÉK ÉS KULTÚRA KAPCSOLATA

1.1. A KULTÚRA ÉS AZ ÉRTÉK DEFINÍCIÓJA

A tanulmány által alkalmazott kultúramodell szerint a kultúra értékmintázatokból és az ember fizikai környezetéből álló nyílt, állandóan változó halmaz. Az adott kultúra és egy társadalmi csoport között nincs egyértelmű megfeleltetés, egy bizonyos kulturális mintázatot az egyén csoporttagság nélkül is elfogadhat. A szerző nem gondolja azt, hogy a makroszinten kimutatott kulturális jellegzetességek determinisztikus módon, és ugyanakkora mértékben hatnak a csoporttagok identitására és viselkedésére, nem a makroszinttel, sokkal inkább a makro- és mikroszint kapcsolatával foglalkozik.

A *kultúra* fogalmán a tanulmányban a társas megismeréshez és az emberek közti interakcióhoz és kommunikációhoz szükséges valamennyi értéket, normát, attitűdöt, véleményt és az ezekhez kapcsolódó viselkedési mintázatokat értjük [Hofstede, 1980; Hofstede, 2008; Inglehart-Norris, 2009; Kluckhohn, 1952; Schwartz, 1994; Varga, 2003]. A kultúra az, ami keretet ad az egyén identitásának, továbbörökítődik a közösségen belül. Társadalmi szinten vizsgálva részben történeti meghatározottságú, de hatnak rá a formális intézmények is. Az egyén szintjén vizsgálva óriási változatosságot mutat, mert a kulturális kereteket mindenki más tapasztalatok útján, különböző módon ismeri meg és sajátítja el. Egyes elemei viszonylag lassan, évezredek-évszázadok alatt, mások gyorsabban, évek-évtizedek alatt változhatnak.

A *politikai kultúra* ennek a keretnek, ezeknek az értékeknek, szimbólumoknak, és jelentéseknek a politikai cselekvésben megnyilvánuló értelmezése. A politikatudomány egy jól kidolgozott „politikaikultúra-moddellel” rendelkezik. A modern politikai kultúra fogalmának története a XX. század első harmadában kezdődik, amikor a világháborúk és a forradalmak kapcsán, a friss történelmi tapasztalatok alapján a demokrácia kialakulásának és fennmaradásának kérdése különösen élesen kezdte foglalkoztatni a politikatudomány művelőit. A kutatási kérdés az volt, hogy hasonló struktúrájú és funkcióval rendelkező formális intézmények ellenére

milyen tényezők magyarázzák a politikai alrendszerek eltérő fejlődését az egyes nyugati országokban. A „politikai kultúra” ezen tényezők megragadására született. A politikai kultúra az Almond-verbai klasszikus meghatározásban az állampolgár politikai rendszer intézményeire vonatkozó orientációs mintáinak megoszlását jelenti. Ezek az orientációs minták ismereti, érzelmi és értékelő minőségűek lehetnek, annak megfelelően, hogy az állampolgár politikára (intézményekre és szereplőkre) vonatkozó információival, politikára vonatkozó személyes érzelmeivel, vagy az intézmények és szereplők információn és érzelmeken alapuló értékeléseivel kapcsolatosak. A politikai kultúra az egyén politikai szocializációjával alakul ki, ebben pedig meghatározó tényezőt jelentenek az egyéni, személyes élményeken alapuló indirekt szocializációs formák, és a direkt, formális intézmények által kanalizált formák. Így a kultúra csoportminőségű is, társadalmanként elkülöníthető [Almond-Verba, 1989a].

A társadalmi tudás és a cselekvés összekapcsolásához a társadalomtudományok különböző hangsúlyokkal, de a kultúra és az amögött meghúzódó értékrend két általános felfogását alkalmazzák. Az egyik szerint a kultúra magja az értékekkel, az értékháttérrel egyezik meg, és az egyén eszerint – normák, és attitűdök közvetítésével – az értékrend alapján cselekszik. Az egyéni cselekvés így közvetlenül összekapcsolható az értékek meghatározott körével [Weber, 1992]. Ekkor a valóság meghatározott szelete azért válik fontossá az egyén számára, mert az bizonyos értékekhez kapcsolódik. A másik, az előzőt részben átfedő felfogás szerint a kultúra Weber nyomán „jelentésekkel teli szerkezeteket” [Swedberg, 2003], szimbólumokat, rituálékat kínál a társadalom tagjai számára, amelyek segítségével az egyén értelmezi a valóságot. A valóság észlelését a kulturális jelentés határozza meg, mert a valóság egy szelete akkor emelkedik ki a külvilág ingerei közül és indukál cselekvést, ha összekapcsolódik a kultúra által adott jelentéssel. Bár ebben a felfogásban az értékrend csak közvetetten, a rituálékon, szimbólumokon keresztül érvényesül, a cselekvés végső soron ekkor is az értékrendből következik.

Az *érték* fogalmát valamennyi társadalomtudomány alkalmazza, egymástól eltérő értelemben. Az értékelemzés kiindulópontjaként ezért rögzíteni szükséges az érték vizsgálatban alkalmazott definícióját. Ebben a tanulmányban *Kluckhohn* általános meghatározását fogadjuk el, amely szerint „az érték a kívánandónak explicit vagy implicit koncepciója, amely jellemző egy egyénre vagy csoportra és amely kihatással van arra, hogy ezek a cselekvés rendelkezésükre álló módozataiból, eszközeiből és céljaiból melyeket válasszák.” [Varga, 2003: 109. o.]. Az értékelemzés területén számos meghatározás született már, ezek – bár más és más hangsúllyal, de – abban az értelemben megegyeznek egymással és az előbbivel, hogy mindegyik az egyén és a társadalom illetve a természet közti interakcióban érvényesülő, a személy által kívánandó, helyzettől független, különböző intenzitású irányelvekre utal. A definíciók nem különböztetik meg világosan egymástól azt, hogy az érték az egyén és a társadalom, vagy – tágabban értelmezve – az egyén és a teljes természet viszonyában érvényesül-e. Míg ez utóbbi inkább a XX. század elejének és közepének társadalomtudományi felfogását tükrözi vissza (és ebben az értelemben beszél róla *Hofstede* is), addig az előbbi megközelítés inkább a XX. század végén nyert teret, a kognitív tudományok előretörésével, ahol a szűkebb

definíció, tehát az ember-társadalom viszony a kultúrára, míg a tágabb, ember-teremtés viszony a civilizációra utal.

Sokkal kisebb az egyetértés az értékek tartalmi osztályozását illetően, erre még nem született egyöntetűen elfogadott elméleti modell [Nguyen-Fülöp, 2003]. A különböző kutatási eredményeket jegyző szerzők osztályozásait konkrét problémákra konkrét választ keresve építették. Éppen ezért egy részük szükségszerűen kevésbé alkalmazható a problémától messzebb helyezkedő, más területeken, mint *Morris*, vagy *Rokeach* kutatásai. Más részük nagyszabású, emberi alapértékstruktúrákat tár fel, de eltérő elméleti hangsúlyaik és általános, totális eredményeik sem azt nem teszik lehetővé, hogy az eredményeiket egymásba integráljuk, sem azt, hogy valamelyiket a másik mellől kizárjuk, mint amelyik csak kevésbé hű képet közvetít a valóságról. Ide tartoznak *Inglehart*, *Schwartz*, *Fiske* és *Grouzet* kutatásai. *Morris* a nemzeti kultúra nemzeti karakterképet kialakító és ezen keresztül viselkedést befolyásoló erejét igyekezett bemutatni 13 általános életút-típusának felvázolásával [Varga, 2003]. *Rokeach* célja az amerikai politikai életben jelen lévő és a szavazói viselkedésre ható értékek azonosítása volt, két dimenzió, a szabadság és az individualizmus értékének kiemelésével [Rokeach, 1976]. *Inglehart* történeti és gazdasági trendekből következő értékrendi változásokat akart kimutatni, amelyek alapvető hatással lehetnek a politikai alrendszerre. Tette ezt a Maslow-piramis egy bizonyos értelmezésének segítségével úgy, hogy az egyén szintjén alkotott piramis-modellből következtetett a társadalom szintjén, a kultúrában bekövetkező változásokra [Inglehart, 1977; Abramson-Inglehart, 1995]. *Fiske* és *Schwartz* kulturális pszichológiai kutatásainak célja a minden kultúrában jelen lévő egyetemes szabályozási módok [Fiske, 1992; Triandis, 1994], illetve egyetemes alapértékek [Schwartz, 1994] rendszerének megalkotása. *Grouzet* a Tim Kasser-féle aspirációs index elméletének felhasználásával, a lehetséges emberi életcélok alapján vázolta fel saját egyetemes emberi értékstruktúráját [Grouzet et al., 2005.].

Az egyén szintjén nem lehet biztosan állítani, hogy a kultúra mögötti értékrend egyes elemei egy az egyben megfeleltethetők a személyes értékrend meghatározott elemeivel, kiegészítik egymást, vagy bizonyos mértékben „együtt mozognak”. Kognitív irányultságú pszichológusok arra hívták fel a figyelmet, hogy az egyén értékrendi felfogását egyszerre befolyásolja a közösségi (tehát például a politikai, vagy a gazdasági) tér és az egyén kognitív stílusa [Hunyadi, 2006], érzékelésének személyiségéből fakadó jellegzetességei. Ez utóbbiról *Kruglanski* alapján elmondható: az értékrend „érezkelése” az egyén részéről ugyan kognitív folyamat eredménye, de saját belső motivációs rendszere is erősen meghatározza ezt a folyamatot, befolyásolva irányát és dinamikáját [Kruglanski, 2005]. Így az egyén kognícióját bizonyos személyes belső és társas külső helyzetek határozzák meg. A törvénytisztelet – akár passzív, akár aktív viszonyulás eredménye, akár alacsony bizonytalanságtűrésű kultúra okozza, akár önismeretből fakadó szilárd belső tartás áll mögötte – párosulhat más etnikumok radikális elutasításával, vagy éppen elfogadásával. Viszont éppen csoportszinten valószínűsíthető, hogy ezeket a belső és külső helyzeteket leíró változók (bizonyos egyéni kognitív és motivációs jellegzetességek fellépése esetén) együtt mozognak, azaz – az értékrendek összefüggése miatt – a személyes, általános értékrendben alapmintázatok rajzolódnak ki.

2. AZ EGYÉNI ÉRTÉKREND ÉS A CSALÁD

2.1. AZ EGYÉNI ÉRTÉKREND KIALAKULÁSA

Az előbbieken említett mindkét értelmezési kérdés persze elméleti problémára vezethető vissza: nincs egységes elméleti modell és emellett kevés általánosítható kutatási eredményt ismerünk, amely arról szólna, hogy egyéni szinten az emberek miként sajátítják el, internalizálják a külső, közösségi szint kulturális mintázatait és kapcsolódnak a közösség belső dinamikájához: hogyan élik meg és egyben alakítják maguk is a csoport alapértékeit, gyökereit, fejlődési fordulópontjait, örömet, bánatát, traumáit, félelmeit [Adams–Markus, 2004: 357. o.].

Azt gondolom, hogy az egyén és a közösség kapcsolatában nagyon jelentős a család hatása. Ennek vizsgálatához azt tételezem fel, hogy az egyéni értékrend két, szorosán összefonódó, párhuzamosan ható forrásból, egy belsőből és egy külsőből származik.

A *külső forrást* olyan közösségek kultúrája jelenti, amelyekben az egyén beleszületik, vagy hosszabb időn keresztül él, vagy amellyel valamilyen helyzetnél fogva hosszabb időn keresztül kapcsolatba kerül. Miért fogadja el ezeket a mintázatokat az egyén? Egy lehetséges pszichológiai indíttatású magyarázat az, hogy ezeken keresztül képes kapcsolódni a közösség többi tagjához: a kulturális minták alkalmazása, internalizálása egyben a többiekkel való viszony mélyebb és szélesebb körű megélését is lehetővé teszi. Egy lehetséges szociálpszichológiai indíttatású magyarázat azt emelné ki, hogy a kulturális mintázatok alkalmazásával egyrészt kiszámíthatóbb mások számára az egyén viselkedése, és ő is könnyebben tervezheti a többiek reakcióit. Másrészt így az egyén kimutatja a többiek felé, és ő is átérzheti a csoporthoz való tartozását.

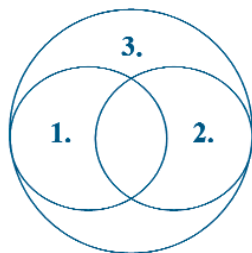
A *belső forrást* a személyes tapasztalatok, és az azok alapján meghozott személyes döntések jelentik, ahol a személyes tapasztalat nemcsak egyszerűen egy történetes kognitív értelmezését jelenti, hanem azzal párhuzamosan a történetkor előbukkanó érzelmeket, az egyén önmagára és a helyzetre vonatkozó percepcióját, valamint az egész élmény mély személyes alapvággyakkal való összefonódását is.

A külső forrás nemcsak a minket körbevevő kultúrára és fizikai környezetre vonatkozik, bár annak hatása valószínűsíthetően a legerősebb. Ide tartozhat egy online közösséghez való csatlakozásunk, munkahelyi közösség, egy műalkotás, amelyet soha nem látunk személyesen, egy épület, vagy táj, ahol soha nem jártunk, de létrejöttükben és létezésükben rejlő kulturális mintázatokat valamilyen mértékben elfogadjuk és megéljük. A külső forrásból származó elemek elfogadásáról és megéléséről belső döntés születik. Lehet, hogy ez a döntés öntudatlan, de akkor is belülről származik. Ebből a szempontból talán értelmetlennek tűnik a külső és a belső szétválasztása, de mint láttuk, a külső és a belső forrás egyrészt nem teljesen fedi egymást, másrészt az egyén és közösség kapcsolatának vizsgálatához érdemes szétválasztani egymástól az egyébként összekeveredő, összeolvadó két elemet.

További feltételezésem szerint ebben az összekapcsolódásban a család kulcsfontosságú szerepet játszik. Mert akár külső, akár belső forrásból származik az adott kulturális mintázat, vagy érték, a családban módosulni fog annak jelentéstartalma, pontosabban inkább egyfajta új tartalommal, *jelentéstöbblettel* gazdagodik. Ezt a

jelentéstöbbletet az adja, hogy egy adott kulturális mintázat, vagy fókuszáltabban egy adott érték az önmagában hordozott jelentésén túl a családi rendszer működésében további értelmet nyer. Ez azért történhet meg, mert a családi rendszer folyamataiban felhasználásra kerül – még egyszer: függetlenül az önmagában hordozott jelentéstől. Minél fontosabb a családnak az adott érték, annál inkább átszínezik azt a családi történések – vélhetően a külső forrásból származó legnagyobb hatású, legfontosabb értékei az adott ország és régió kultúrájából erednek, ahol a család él, valamint a család származási országainak és régióinak kultúrájában gyökereznek, ahonnan a család származik. A család természetesen itt nemcsak a házastárs szülőgyermek közösségre utal, hanem mindarra a közösségre, amelyekben az egyén huzamosabb ideig él, és amelyek családi funkciókat töltenek be.

Lehetséges – a Schwartz-féle értékstruktúrából merítve példát [Schwartz, 1994] –, hogy az apa fontosnak tartja az önállóságot, az önkompetenciát. Az önállóság megélése azonban a feleség, a mindenkori anya ellenében történik, akinek elvesztésétől retteg az apa. Olyan rituálékat alakítanak ki, amelyek biztonságot adnak, kerülnek kapcsolati problémáik megtárgyalását, a kapcsolatukban az apa igazából függő személyként, gyermekként vesz részt. A tartalmilag önállóságként hirdetett, és a következő generációnak átadott alapérték éppen az ellenkező jelentésű megéléssel telik meg, ebben az értelemben használom a jelentéstöbblet szót. Grouzet aspirációs irányjaiból példát választva [Grouzet et al., 2005]: lehetséges, hogy a szülők a belső értékek, önmagunk elfogadásának fontosságát hangsúlyozzák a külső anyagi javak és a másoknak magunkról kívülre közvetített kép fontossága helyett, de mindehhez egy olyan diffúz családszerkezet társul, ahol a tagok képtelenek önmagukban kezelni egyéni feszültségüket. Ahogy feszültté válnak, szükségük van a többiekre – akár azért, hogy őket felhúzza továbbadják saját feszültségüket, akár azért, hogy a többiek egyszerűen csak megnyugtassák őt. Emellett önértékelésük nem az önmagukba vetett szilárd meggyőződésen, hanem a többiek pozitív visszajelzésén alapul. Minden olyan pillanatban, amikor önmagukkal kellene szembenéznük, önmagukat kellene megnyugtattatniuk, azaz önmagukat elfogadniuk, visszarettennek ennek lehetőségétől és égető szükségük van a többi családtagra. Itt tehát a belső értékek anyagi javakkal való szembeállítása, mint olyan kultúrabeli elem, amelyet a család hangsúlyosan felvállal, kiegészül az ezzel ellentétes irányú családi dinamikával. Az egyéni családtag ragaszkodik az elveihez a külvilággal szemben, de elvárja, hogy ebben a pozíciójában a többiek elismerjék.

1. – Közösségi kultúra, 2. – Személyes tapasztalatokon alapuló egyéni döntések, 3. – Családi hatás

1. ábra: Az egyéni értékrend forrásai

Fontos kiemelni azt is, hogy a „jelentéstöbblet” szó önmagában talán elsősorban kognitív jellegű kiegészítő sémák felmerülésére utalna, pedig – csakúgy, mint a személyes értékrendszer forrásainak esetében – jóval többről van szó. A jelentéstöbblet egyszerre tartalmazza az adott érték családi rendszerben való tartalmi értelmezéséből fakadó teljes intrapszichikus lenyomatot.

2.2. CSALÁDI HATÁS ÉS A CSALÁDTERÁPIA ELMÉLETE

Az előbbi értelemben vett családi hatást tehát a családtagok közti *interakciók* idézik elő. Ezekkel az interakciókkal foglalkozik a családterápia. Így ha célunk a családi hatás megfigyelése, akkor abban nagyon sokat segíthet a családterápia: elméleti alapokat és módszertani eszközöket kínál a vizsgálathoz.

A *családterápia* a pszichoterápia egyik modalitása [Carr, 2006: 49. és 68. o.]. Az *egyéni terápia* fókuszában az intrapszichikus, belső konfliktusok állnak, a diszfunkcionális viselkedés okaként az egyénen belüli, egymással ütköző erőket nevezi meg. A patológia érdeklődik, az, hogy mi a baj, mi a probléma, miért jöttek elő az egyéni tünetek. Ezzel szemben a családterápia érdeklődése egyszerre irányul az egyénre, a többi családtagra és a helyzetre, amelyek közös erőterében a tünet felbukkanhatott. A terápia során tapasztalt egyéni és családi működésekre úgy tekint, mintha az csak egy eleme lenne egy folyamatosan visszatérő és ismétlődő interakciós sorozatnak, amelynek sem az elejét, sem a végét nem lehet meghatározni. A diszfunkcionális viselkedést személyek közti interakciók keretében értelmezi, de egyes irányzatai egyenesen kerülnek bármifajta külső értékelést, így a „diszfunkcionális” jelző használatát is. A családterápia nem a miértekre kérdez rá, hanem arra, hogy mi történik pontosan és mikor fordul elő a jelenség. Nem a tranzakciók tartalmára kíváncsi, hanem azok ívére, dinamikájára, folyamatára [Goldenberg–Goldenberg, 2008: 3–4. o.].

A családterápia rendszerszemléletű: abból indul ki, hogy a családi rendszerek viselkedése és struktúrája ellenőrzés alatt tartható, méghozzá visszacsatolási mechanizmusokkal történő szabályozással. Feltételezi, hogy a rendszerekben úgynevezett *reciprokális determinizmus* érvényesül: nincs egyértelmű egyirányú oksági kapcsolat az események között, és a rendszerben megfigyelt jelenségekre nem a rendszert alkotó részek viselkedése, hanem a rendszer, mint egész ad magyarázatot [Goldenberg–Goldenberg, 2008: 79–90. o.].

Mindezeket a családra alkalmazva a családterápia szerint az indexpáciens, az a családtag, akinek problémájával a család felkeresi a terapeutákat, csak tünethordozó. A tünetet a segítőnek nem kell értelmeznie, nem is tudná ezt megtenni. A tünet mindössze a rendszer folyamataihoz való kapcsolódást tesz lehetővé. Ahogy a segítői munka során maguk a családtagok adnak neki értelmezési keretet, felsejlenek a rendszer belső áramlásai.

2.3. CSALÁDI HATÁS ÉS AZ EGYÉNI ÉRTÉKREND

Az egyéni értékrend két, külső és belső forrására vonatkozó feltételezés, valamint a külső és belső forrás család általi összekapcsolásának feltételezése több követke-

ménnyel jár, ha a vizsgálatban családterápiás elméleti kereteket is felhasználunk. Az *első* az, hogy a családterápiás elméleten alapuló családi jellemzők és a jelentéstöbblet összefüggnek egymással, ugyanis a családterápiás elméleten alapuló családi jellemzők azok, amelyek dinamikáján keresztül a jelentéstöbblet felmerül. Így a jelentéstöbblet együtt mozog olyan családi jellemzők jelenlétével, mint a család struktúrája, az alrendszerek minősége, nyílt, vagy zárt jellege, a családi funkciók betöltésének alrendszerei dinamikája, az interakciós mintázatok, a tagok személyes integráltsága, önértékelésének foka, belső erőforrásaik elismerése és használata. Némileg leegyszerűsítve talán az is elmondható, hogy a jelentéstöbblet összességében a család változással kapcsolatos viszonyából, változási „kapacitásából” fakad.

A *második* következmény az, hogy a jelentéstöbblet ugyan nem módosítja az eredeti alapérték tartalmát, de annak alkalmazását, viselkedésre lefordítását igen. Ami a külső forrást illeti, a család mintegy „átengedi” magán keresztül az egyénhez a közösségi kultúrát, átdolgozza magán keresztül az egyén számára. A családi rendszer önmaga lenyomatát is rátéve juttatja el és fogadtatja el az egyénnel az értékek rendszerét. A családterápiás megközelítéssel vizsgált családi jellemzők, a családszerkezet, és az abból fakadó családi dinamika nem az egyén alapértékrendszerét befolyásolják. Ezek a családi jellemzők a többletjelentésen keresztül arra hatnak, hogy az egyén miként éli meg az értékeket és miként alkalmazza a társas együttműködésben. Ugyanez a logikai ív alkalmazható az értékek belső forrására, amikor személyes tapasztalat és döntés nyomán a külső forrásból származó kulturális mintákat módosítjuk, felülírjuk, vagy újakkal egészítjük ki. A családi jelentéstöbblet itt sem az eredeti, értékről szóló döntésünknek, hanem csak annak megélésének, alkalmazásának ad keretet.

2.4. EGYÉNI ÉRTÉKREND, KULTÚRA, CSALÁDI JELLEMZŐK

Összefoglalva az eddigieket elmondható, hogy az egyénben élő közösségi kultúrát, kulturális mintázatokat feltételezhetően három dolog befolyásolja. Egyrészt az eredeti *közösségi értékrendszer*, vagy közösségek értékrendszerei közvetlenül. Másrészt az *egyéni tapasztalatok és az abból eredő személyes döntések*. Ez a kettő jelentős részben, de nem teljesen átfedi egymást, egymásba olvad. A befolyásoló tényezők harmadik eleme a *család*, pontosabban a családterápiás megközelítés által a családi dinamika leírására alkalmazott jellemzők. Ezek az első és a második tényezőt, a külső és belső forrást kiegészítik, és ezzel az egészséges értékstruktúrát módosítják is egyben.

Ez a három tényező pontosan azt mutatja meg, hogyan teremthető, hogyan teremődik harmónia az egyén és a külvilág között. Az érték és kultúrakutatás fogalomkészletét alkalmazva ez a harmónia mind a külvilág, mind az egyén oldaláról megragadható. A külvilág, a közösség és a környezet oldaláról úgy írható le, hogy a kultúra, amelybe az egyén beleszületett, amelyben huzamosabb ideig él, vagy nagy hatással van rá, és az erre a kultúrára épülő formális és informális közösségi intézmények az egyetemes alapértékek adott kultúrájának megfelelő interpretációját közvetítik. Ezen felül ez a kultúra és az intézmények lehetővé teszik mindenki számára a közösségi együttműködésbe való bekapcsolódást. Ez a harmónia külső olvasata.

Az egyén belső világának oldaláról pedig úgy írható le, hogy az egyén saját belső erőforrásaira támaszkodva, önmagáért felelősséget vállalva képes megtalálni és elfogadni helyét a külvilágban, a közösségben és a környezetben. A külvilágban saját belső világa rendjének, erejének tükörképét látja. Ez a harmónia belső olvasata.

A család szó semmiképpen nem szűkíthető le a házastárs szülők és gyerekeik leegyszerűsített csoportjára, mert ezen a téren hatalmas változatosság mutatkozik. A „család” szó, mint kategória arra a csoportra, azokra a csoportokra utal, amelyek érzelmi, részben vérségi kapcsolatokon, részben személyes döntéseken alapuló, emberek alkotta rendszerek, és amelyek az egyén számára létfontosságú tápláló-védelmező, személyes belső növekedést lehetővé tevő családi funkciókat betöltik az egyén életében.

A fentiek gondolatmenet alapján pedig az feltételezhető, hogy az egyén és a külvilág közti étellel teli harmónia úgy alakul ki, hogy a család ott létezik a kettő közt. A harmónia letéteményese tehát a család oly módon, hogy a család az, amely a külső és belső között közvetít és egységbe is forrasztja azokat. Ebben az értelemben a család kulcsszerepet játszik az emberi élet teljességének egyéni megvalósításában.

3. A KUTATÁS

3.1. HIPOTÉZISEK FORMÁLIS RÖGZÍTÉSE

Az eddigiek során több hipotézist is megfogalmaztunk. Egyrészt azt állítottuk, hogy az egyéni értékrend három forrásból származik: az elsőt a „külső” közösségi kultúra jelenti, a másodikat a kultúrától függetlenül, akár éppen azzal szemben hozott „belső”, személyes tapasztalatokon alapuló döntések adják. A harmadik a családi hatás, amelyet jobb híján a „jelentéstöbblet” szóval illetünk. A jelentéstöbblet tartalmazta nem változtatja meg a külső és belső forrás alapértékeit, csak kiegészíti azokat: az alapértékeket a családi dinamika felhasználja saját céljaira, így azok emberi kapcsolatokban való alkalmazhatóságához kötődő jelentéssel színesednek ki. A második hipotézis szerint a családi hatás, a „jelentéstöbblet” megragadható az adott család családterápiás elmélettel leírt jellemzői által. A harmadik hipotézis szerint az egyéni alapértékek tartalma független a második hipotézisben megfogalmazott értelmű családi hatástól. A negyedik hipotézis szerint a családi jellemzők közvetítik és módosítják a külső és belső forrásból származó értékek megélését, az értékek szerinti egyéni életet és cselekvést.

A 2–4. hipotézisek az első kibontását, további magyarázatát adják. A 2. állítás tulajdonképpen nem is hipotézis, hanem megállapítás. A 3. hipotézis is megállapítás, de már nem egyszerű leíró megállapítás, ezért tesztelendő.

A bizonyítás lehetséges menetére legelsőként adódna az, hogy a hipotéziseket nagy, N elemszámú mintán teszteljük. Egyrészt ehhez egy alapértékeket, aztán egy valamely közösségi kultúrát mérő kérdőívet és az egyén családi jellemzőinek bizonyos kategóriáit lenne szükséges kitölteni a tesztalanyokkal. Az adatok keresztábrán történő értékelése kimutatná, hogy melyik kérdőív adatai mozognak együtt az adott családi jellemzőkkel. A Herfindahl-index segítségével tesztelhető lenne a kapcsolat feltételezett iránya is. Másrészt a személyes értékrend „belsőnek” nevezett

forrása és a családi hatás közti kapcsolatot kellene tesztelni. Ehhez az előbb alkalmazott, valamely közösségi kultúrát mérő kérdőív dimenzióit (értékeit) lehetne egyenként végigkérdezni egy személyes interjú során az alanyoktól, hogy önbevallásos alapon melyik az, amelyben személyes véleménye eltér a családjától és közvetlen kulturális környezetétől. Az eltérés jelenlétére dummy változót lehetne bevezetni, és – feltételezve, hogy a családi hatás módosítja az egyéni értéket – logaritmikus regressziót számolni az adatsorból, a regressziós függvénybe beépítve a dummy változót. A kapott adatokat aztán keresztábrán össze lehetne vetni a családi jellemzők adott kategóriájával.

Ezzel a tesztelési folyamattal kapcsolatban több kifogás is említhető. Egyrészt az egyén „külső” forrásból származó értékei, a családi hatás, valamint az „alkalmazott”, adott közösségi alrendszerben ténylegesen „használt” értékek közti feltételezett struktúra és dinamika jelenti a hipotézisek központi magját. Ez a struktúra és a dinamika egy, az értékekről eddig szerzett tudásunkra és a józan észre épülő, logikai modell, egy elméleti konstrukció. Kérdőíves tesztelésének akkor lenne valóban értelme, ha ennél jóval többet mondhatnánk róla: ha a kérdőíves felmérés a struktúrát és a dinamikát feltáró-leíró jellegű kutatásokra építene. Másrészt a kérdőíves felméréshez nem egyszerűen nagy elemszámú mintára lenne szükség: ha már elindul egy ilyen munka, akkor a legteljesebb körű adatgyűjtés úgy folyhatna, ha a kérdőívet minden családtag kitöltené – ez megnöveli az adatgyűjtés anyagi-szervezési forrásigényét. Ezeket az érveket átgondolva a tanulmány által bemutatott kutatás valamennyi hipotézis kérdőíves tesztelése helyett egy lépést hátralepett, és az erőfeszítéseket elsőként a családi hatás és az egyéni értékrend tényleges kapcsolatára irányította, hiszen a családi hatás léte az állítások központi eleme. Mindenfajta további költséges és kiterjedt vizsgálat lefolytatása előtt érdemes ezzel a központi elemmel foglalkozni. A családi hatás léte logikusan hangzik, de vajon valóban a fent megfogalmazott formában létezik-e, és vajon hogyan érhető tetten?

3.2. A KUTATÁS MÓDSZERTANA

Tehát a kutatással a célunk nem a személyes értékrend és a családi hatás közti oksági kapcsolat létének és feltételezett irányának tesztelése volt. Sokkal inkább egy, a családi jellemzők és az értékrend közti kapcsolat leírásához hozzájáruló deskriptív vizsgálatot folytattam – természetesen egy későbbi alaposabb kutatáshoz való hozzájárulás céljával, azaz leíró esettanulmány-kutatást folytattam. A következők szerint jártam el. Részben strukturált interjúkat vettem fel meghatározott alanyokkal, akiknek a TÁRKI „A piaczgazdaság normatív keretei” tanulmány kérdőívének fő értékdimenzióihoz (önkompetencia, esélyegyenlőség, személyes bizalom, intézményi bizalom, korrupció, egyén-közösség – állam – viszony) tartozó kérdések közül egyetlen egyet tettem fel, a kapott válaszokat rögzítettem, eddig tartott a találkozók strukturált, előre rögzített, minden alany esetén ugyanúgy alkalmazott része. A továbbiakban az interjúalany válasza alapján családterápiás jellegű beszélgetést folytattunk, amely feltárta az adott érték említésekor az egyénben aktiválódó belső élményt, és ebből a belső élményből együtt azonosítottuk a családi hatást. A beszélgetésnek ez a második része minden alany esetében más és más irányt vett.

A beszélgetés „családterápiás jellege” itt két dolgot jelent. Egyrészt azt, hogy családi pszichoterápiás elmélet alapján folytattam le a beszélgetést. Az egész vizsgálat egy nagyobb szabású kutatás része volt, amely a családterápia családi vállalkozásokban való alkalmazhatóságának lehetőségeit és korlátait célozta. A kutatás családterápiás elméleti kerete a speciális téma okán három elméleti iskola: a *Salvador Minuchin* által alapított *strukturalista* [Minuchin, 2006], a *Virginia Satir* nevével fémjelzett *élményközpontú, vagy rendszerszintű átalakító* néven számon tartott terápia [Satir et al., 2006], valamint az *Imsoo Kim Berg* és *Steve de Shazer* által kidolgozott *megoldásközpontú* terápia [Iveson–Ratner, 1990; de Jong–Berg, 2013] alapjaira és eredményeire épült. Az itt ismertetett interjú céljait szem előtt tartva a helyzet kezelésére a fenti három közül speciálisan a Satir-féle modellt a legalkalmasabb, mert a megoldásközpontú irányzat jellegénél fogva az értékekről nem vesz tudomást [de Jong–Berg, 2013: 27. o.], a strukturalista pedig csak a saját fogalmi keretében (a külső környezet, a közösség hogyan fogadja be a családot; a közösség milyen funkciókat tölt be az egyén és a család szempontjából; milyenek a közösség és a család határai) képes kommunikálni az értékekről [Minuchin, 2006: 122–124. o.], ami nehézkessé tenné a vizsgálatot. Ugyanakkor a Satir-féle modellben az általunk vizsgálni kívánt családi hatás nagyon hangsúlyosan jelenik meg: az egyén belső világának külön elkülönített szintjét jelentik az egyénben élő elvárások (az adott helyzetben mit várok el magamtól, mit várok el másoktól és a világ mit vár el tőlem) [Satir et al., 2006: 180–183. o.]. Ezek az elvárások pedig nagyon gyakran családi szabályokból kristályosodtak ki. Még pontosabb talán úgy interpretálni, hogy a Satir-féle modell szerint ha létezik egy – akár kimondatlan, öntudatlanul alkalmazott – családi szabály, az biztosan az elvárások szintjére épül be, és generálja a belső élmény további szintjeit: az önmagunkról, a többiekről és a világról alkotott percepciót, az érzéseinket, és az érzéseinkkel kapcsolatos döntéseinket tükröző másodlagos érzelmeket. A vizsgálat célja pedig pontosan az volt, hogy ezt a családi szabályban megjelenő családi hatást kimutassa. A Satir-féle modell alkalmazása a családterápiás jellegű beszélgetés során azt jelentette, hogy kérdéseimmel a Satir által a belső élmény metaforájaként „belső jéghegy” névvel illetett intrapszichikus dinamikát próbáltam megragadni. A „belső jéghegy” elnevezés a belső világ egy kicsiny szeletére utal, amely egy bizonyos helyzetben az egyénen belül aktiválódik. Satir azért nevezte jégheggynek, mert a felszínen csak egy nagyon kis része látható: csak azt látjuk, ahogyan az egyén reagál, viselkedik [Satir et al., 2006: 198. o.]. A lényegre, a mögöttes belső élményre nem láthatunk rá, azt a maga teljességében sokszor még az egyén sem ismeri tudatosan. A „jéghegy”, a belső élmény tudatosítására és egyén által való elfogadására Satir a *belső élmény több szintjét* azonosította: 1. a cselekvés szintje, 2. az érzések szintje, 3. az érzésekkel kapcsolatos érzések (érzésekkel kapcsolatos döntések) szintje, 4. a percepció szintje, 5. az elvárások (családi szabályok) szintje, 6. a mély, eredeti vágyak szintje. Az interjúkon – a satiri modell nyomán – a kérdéseimmel abban segítettem az alanyoknak, hogy a belső élmény megoldozatlan masszájának részeit azonosítani tudják önmaguk számára. A kérdések egyrészt a belső élmény meghatározott részére, másrészt ezen részek egymással való kapcsolódására vonatkoztak.

A kutatási interjúk második részének „családterápiás jellege” továbbá azt is jelentette, hogy a beszélgetéshez pszichoterápiás jellegű körülményeket biztosítottam.

Az interjúalanyok ismertek engem: az előbb említett nagyobb szintű kutatás arról szólt, hogy segítőként való részvételemmel közösen végeztünk önismereti, terápiás munkát. Elismertek és elfogadtak a segítői szerepben. Ebben a szerepben a satiri elmélet fogalmaival figyelmet és a változással kapcsolatos reményt próbáltam számukra nyújtani. Az analitikus pszichoterápia fogalmait használva védelmező és tápláló környezetet igyekeztem biztosítani, amelynek biztonságában tudatosíthatták belső élményeiket. Fontos hangsúlyozni, hogy nem pszichoterápia folyt, a védelmező és tápláló környezet a nyugodt önismereti munka alapját adta. Fontos azt is hangsúlyozni, hogy a fenti értelemben vett családterápiás jelleg nélkül nem folytathott volna kutatás. Ha az alanyok nem ismernek, és nem segítői szerepkörben vagyok jelen mellettük, akkor nem nyílnak meg nemhogy nekem, de önmaguk számára sem olyan mértékben, mint az a kutatás céljai szempontjából szükséges volt.

Három személyt interjúztattam. A nagyobb szintű kutatás adta körülményekből kifolyólag mindhárman családjuk tulajdonában álló vállalkozásokban dolgoznak. A három személy közül kettő férj (42) és feleség (38), egy dinamikus növekvő fejei megyei könnyűipari középvállalkozást vezetnek. A harmadik személy (26) egy Vas megyei könnyűipari középvállalkozásban dolgozik, vezető alkalmazottként. Mivel a kutatás leíró jellegű esettanulmány-kutatás, az adatok értékeléséhez nem volt szükség statisztikai inferenciára, a családi hatás és az egyéni értékrend közti logikai modellt teszteltem, logikai inferenciával. Ehhez pedig a három személlyel folytatott interjúk bőséges mennyiségű adatokat adtak. Továbbá mivel alapvetően a családi hatás és az értékrend közti kapcsolat létrejöttére fókuszáltam, az interjúalanyok vállalkozói mivolta vélhetően nem torzította a kapott adatokat. Lehetséges, hogy a kapcsolat jellemzőit az egyén társadalmi hovatartozása befolyásolja, de itt nem ezt vizsgáltam. Ezért – az esettanulmány-kutatás jellegéből fakadó bizonytalansági tényezők mellett – a kapott eredményeket általánosíthatónak tartom.

Azért a TÁRKI „A piactudomány normatív keretei” tanulmány készítése során kidolgozott kérdőívet használtam, mert ez egy többször alkalmazott, átgondoltan felépített, többszörösen letesztelt mérőeszköz. A kérdőívet persze nem mérőeszközként alkalmaztam, abban segítettem, hogy a benne szereplő kérdések/állítások alapot adtak a családterápiás jellegű beszélgetés indításához. De ennyi számomra elég volt, hiszen a kutatásom a közösségi értékrend egyéni abszorpciójának folyamatának megragadásával kapcsolatos erőfeszítésekhez szeretne hozzájárulni. A kérdőívet – összhangban „A piactudomány normatív keretei” tanulmány elméleti kiinduló pontjaival – a kérdések/állítások tartalma alapján különböző részekre osztottam. Minden rész egy meghatározott értékdimenziót képviselt, a kérdések/állítások az adott értékdimenzióval voltak kapcsolatosak. Minden részhez, azaz értékdimenzióhoz kiválasztottam egyetlen egy kérdést (vagy több alkérdéssel rendelkező fő kérdést), amelyről azt gondoltam, hogy a kérdőívben a legnyíltabban kérdez rá az adott értékkel kapcsolatos egyéni véleményre. Bár a kérdések/állítások kiválasztása ilyen módon szubjektív volt, a végső eredményt ez mégsem torzítja, hiszen csak az egyéni értékválasztás és a feltételezeten felbukkanó családi hatás közti kapcsolat létrejöttére fókuszáltam. A kapcsolat tartalmával nem foglalkoztam, a kapcsolat tartalma csak eszköz volt, hogy családterápiás eljárással felszínre hozzassuk magát a kapcsolatot.

Lehetséges kimenetként elképzelhető volt, hogy egy-egy értékválasz mögött nem jutunk el családi szabályhoz. Nem a hipotézis helytelensége miatt, vagy éppen

az interjúalany ellenállása miatt, hanem mert ténylegesen nem kapcsolódik családi szabály az adott értékhez. Az is lehetséges, hogy a TÁRKI-féle kérdőív nem fókuszál olyan „alkalmazott” értékekre, amelyek ragyogóan illusztrálnák az érték-családi hatás kapcsolatot. E kettő közül egyik eset sem jelenthetett problémát, hiszen még egyszer: céloom nem volt több mint a hatás feltáró leírása.

1. táblázat. Az értékdimenziók és a hozzá kapcsolódó kiválasztott kérdés/állítás

Értékdimenzió	Kérdés (zárójelben az előre megadott válaszok)
önkompetencia	„Amit elhatároztam, azt véghez is viszem” (Teljesen igaz - inkább igaz - inkább nem igaz - egyáltalán nem igaz)
esélyegyenlőség	„Az ember csak saját előrejutásával törődjön” (Teljesen elfogadható - elfogadható - inkább elfogadható - inkább elfogadhatatlan - elfogadhatatlan - teljesen elfogadhatatlan)
személyes bizalom	„A szomszédságban, a környékén élő embereknek mekkora részét tartja megbízhatónak?” „És további ismerőseinek mekkora részét tartja megbízhatónak?” „És a munkahelyén dolgozóknak mekkora részét tartja megbízhatónak?” (jelentős részüket - többségüket - kisebb részüket - alig néhányat)
intézményi bizalom	„Mennyire lehet megbízni a politikusokban?” „Mennyire lehet megbízni a kormányban?” „Mennyire lehet megbízni az ellenzékben?” (1-től 10-ig = egyáltalán nem - teljesen)
korruptció	„Milyen mértékben tartja elfogadhatónak, ha valaki valótlan adatokat közöl az általa képviselt cégről, hogy állami támogatáshoz jusson?” „Milyen mértékben tartja elfogadhatónak, ha valaki valótlan adatokat közöl jövedelmi helyzetéről, azért, hogy segínyt, vagy állami támogatást kapjon az önkormányzattól?” „Milyen mértékben tartja elfogadhatónak, ha valaki eltitkolja jövedelme egy részét az adóhivatal elől?” (1-től 10-ig = egyáltalán nem - teljesen)
egyén-közösség (állam) viszony	„Ha a kormánynak mérlegelnie kellene, hogy az adókat csökkentse, még akkor is, ha ennek következtében kevesebb pénz jut jóléti kiadásokra (vagyis egészségügyre, idősök és családok támogatására, oktatásügyre) vagy inkább a jóléti kiadásokat növelje - akkor is, ha mindehhez az adók növelésére van szükség - akkor ön szerint hogyan kellene az államnak állást foglalnia?” (Csökkentenie kellene az adókat, még azon az áron is, ha ezáltal kevesebb jut jóléti kiadásokra / Növelnie kellene a jóléti kiadásokat még akkor is, ha mindehhez adóemelésre van szükség)

4. A BEGYŰJTÖTT ADATOK

A következő táblázatok tartalmazzák az interjúk során kapott adatokat.

Az első és a második interjúalanyok (férj és a feleség) esetében előzetesen elmondható, hogy általában az önkompetenciát illetően (ez volt a kezdő kérdés) nagyon magas értéket adtak maguknak, és ez a többi kérdés nyomán kettévált egy

belső, családi-ismerősi világban jól működő, érvényesülő, ugyanakkor egy magasabb, közösségi szinten viszont nem érvényesülő önkompetenciára. Eltérő kontúrokkal és határokkal, de mindketten úgy irták le a világot, mint amelyben létezik a családi-rokoni kör, itt minden rendben van, megbízhatnak egymásban, ez biztosságot és védelmet ad. Létezik ugyanakkor egy külvilág (a férjnél ez egy rideg hely, ahol harcolni kell az igazunkért; a feleségnél ez egy enyhén steril hely, ahol muszáj betartani a szabályokat, különben felborul az emberek és az egész világ biztonsága). Egyértelműen azonosítható volt, önmaguk is felismerték, ahogy a külvilággal kapcsolatos véleményük mögött a véleményük pszichés megélése a családi tapasztalataikhoz kötődik.

A harmadik interjúalany esetében a párhoz hasonlóan az rajzolódott ki, hogy a „külső” értékdimenziók nagymértékben összekapcsolódnak a belső világ aktuális történéseivel. A fiú belső változása pedig most a szüleitől való elszakadással, az önálló élet kiépítésével kapcsolatos. Nagyon nagy energiákat mozgat meg magában azért, hogy rátaláljon: mivel is szeretne valóban foglalkozni az életben. Ezt tükrözték válaszai is.

2. táblázat. Az első interjúalany (42) válaszai és a mögöttük álló belső élmény

Dimenzió	Kérdés	Válasz	Belső élmény
önkompetencia	„Amit elhatároztam, azt véghez is viszem” (Teljesen igaz – inkább igaz – inkább nem igaz – egyáltalán nem igaz)	teljesen igaz	<ul style="list-style-type: none"> ■ érzés: melegséget és büszkeséget érez; ■ percepció és elvárások: kiegyenlíti az apai („egyensúly kell a kapcsolatokban”) és az anyai („a családi vállalkozás sikere a legfontosabb, a kapcsolatoknál is fontosabb”) min-tát; ■ A kiegyenlítés már a férjben szülei válása nyomán elsőként megjelenő (nem korábbi generációktól tanult) szabály ■ mély vágy: szeretve lenni („Máskal együtt lenni, szeretetet kapni”)
esélyegyenlőség	„Az ember csak saját előrejutásával törődjön” (Teljesen elfogadható – elfogadható – inkább elfogadható – inkább elfogadhatatlan – elfogadhatatlan – teljesen elfogadhatatlan)	elfogadható	<ul style="list-style-type: none"> ■ érzés: párhuzamosan jó érzés, a siker íze, a nyertesség ízét érzi, ezzel párhuzamosan önzőnek is érzi magát, és szomorú ■ percepció: háború zajlik, ha én nem taposom el, akkor engem tapos el a másik; anya engem nem szeret, mindig a testvéremet részesítette előnyben; elhagyott, megsértett és nem szeretett kisfiú ■ elvárás/családi szabály: felül kell kerekedjél (a testvéred), akkor szeretni fog anya; „egy gyereket fel is kell ám nevelni” (apa „beszólása” az unoka születésekor) ■ mély vágy: szeretetet adni és kapni

(a 2. táblázat folytatása)

Dimenzió	Kérdés	Válasz	Belső élmény
személyes bizalom	<p>„A szomszédságban, a környékén élő embereknek mekkora részét tartja megbízhatónak?”</p> <p>„És további ismerőseinek mekkora részét tartja megbízhatónak?”</p> <p>„És a munkahelyén dolgozóknak mekkora részét tartja megbízhatónak?” (jelentős részüket – többségüket – kisebb részüket – alig néhányat)</p>	Mindhárom kérdésre: jelentős részüket	<ul style="list-style-type: none"> ■ Semleges, inkább pozitív érzés a személyes bizalomról beszélni. ■ Nem sikerült belső élménnyel és így családi szabállyal összekapcsolni
intézményi bizalom	<p>„Mennyire lehet megbízni a politikusokban?”</p> <p>„Mennyire lehet megbízni a kormányban?”</p> <p>„Mennyire lehet megbízni az ellenzékben?”</p> <p>(1-től 10-ig = egyáltalán nem – teljesen)</p>	Mindhárom kérdésre: egyáltalán nem	<ul style="list-style-type: none"> ■ érzés: mély düh ■ percepció: kiszolgáltatottság, tehetetlenség; ■ elvárások/családi szabály: „Nincs igazság!” (1. a családtól elvettek mindent az 1950-es években 2. az anya saját választás belevetítette ebbe a szabályba) ■ mély vágy: személyes biztonság iránti vágy
korruptió	<p>„Milyen mértékben tartja elfogadhatónak, ha valaki valótlan adatokat közöl az általa képviselt cégről, hogy állami támogatáshoz jusson?”</p> <p>„Milyen mértékben tartja elfogadhatónak, ha valaki valótlan adatokat közöl jövedelmi helyzetéről, azért, hogy segítyt, vagy állami támogatást kapjon az önkormányzattól?”</p> <p>„Milyen mértékben tartja elfogadhatónak, ha valaki eltitkolja jövedelme egy részét az adóhivatal elől?”</p> <p>(Teljesen elfogadható - elfogadható - inkább elfogadható - inkább elfogadhatatlan - elfogadhatatlan - teljesen elfogadhatatlan)</p>	Az első és a harmadik kérdésre a válasz: elfogadható. A második kérdésre a válasz: teljesen elfogadhatatlan.	<p>Az első és a harmadik kérdésnél egy az egyben az esélyegyenlőség dimenziójánál tapasztalt belső élmény aktiválódik (szeretettvágy, és „Felül kell kerekedjek a másikon” családi szabálya)</p> <p>A második kérdésnél az intézményi bizalom dimenziójánál tapasztalt belső élmény aktiválódik (Biztonság iránti vágy, düh, tehetetlenség, kiszolgáltatottság, „Nincs igazság” családi szabálya)</p>

(a 2. táblázat folytatása)

Dimenzió	Kérdés	Válasz	Belső élmény
egyén-közösség (állam) viszony	<p>„Ha a kormánynak mérlegelnie kellene, hogy az adókat csökkentse, még akkor is, ha ennek következtében kevesebb pénz jut jóléti kiadásokra (vagyis egészségügyre, idősök és családok támogatására, oktatásügyre) vagy inkább a jóléti kiadásokat növelje – akkor is, ha mindehhez az adók növelésére van szükség – akkor ön szerint hogyan kellene az államnak állást foglalnia?” (Csökkentenie kellene az adókat, még azon az áron is, ha ezáltal kevesebb jut jóléti kiadásokra / Növelnie kellene a jóléti kiadásokat még akkor is, ha mindehhez adóemelésre van szükség)</p>	Adókat kellene csökkenteni	A kérdésnél az intézményi bizalom dimenziójánál tapasztalt belső élmény aktiválódik (Biztonság iránti vágy, düh, tehetetlenség, kiszolgáltatottság, „Nincs igazság” családi szabálya)

A további két interjú esetében a kérdések és az azokhoz felkínált formális válaszok ugyanazok, mint az első interjúnál, ezért a következő két táblázatban nem szerepeltetem őket.

3. táblázat. A második interjúalany (38) válaszai és a mögöttük álló belső élmény

Dimenzió	Válasz	Belső élmény
önkompetencia	teljesen igaz	<ul style="list-style-type: none"> ■ érzés: jó érzés; ■ percepció: akaratos és önző vagyok ■ elvárások/családi szabályok: „Mérlegelés nélkül ki kell mond, amit akarsz, és közben bélyegezd meg magad emiatt.” ■ mély vágy: biztonságvágy
esélyegyenlőség	elfogadható	<ul style="list-style-type: none"> ■ „Semleges, inkább pozitív érzés, mert én a helyemen vagyok.” ■ Nem sikerült belső élménnyel és így családi szabállyal összekapcsolni

(a 3. táblázat folytatása)

Dimenzió	Válasz	Belső élmény
személyes bizalom	Az első kérdésre a válasz: alig néhányat. A második és harmadik kérdésre a válasz: jelentős részüket.	<ul style="list-style-type: none"> Nem sikerült belső élménnyel és így családi szabállyal összekapcsolni
intézményi bizalom	Mindhárom kérdésre: egyáltalán nem	Mindhárom kérdésnél egy az egyben a korrupció dimenziójánál tapasztalt belső élmény aktiválódik (szégyen, düh, „A kereteket be kell tartani, különben szégyellje magát mindenki” családi szabálya, biztonság-, elfogadottság- és szeretetvágy)
korrupció	Mindhárom kérdésre: teljesen elfogadhatatlan	<ul style="list-style-type: none"> érzés: erős düh, szégyen percepció: felborítja valaki a biztonságos rendet elvárások/családi szabály: „A kereteket be kell tartani! Légy becsületes!” „Ha felborítod a szabályokat, akkor mélyen szégyelld magad!” mély vágy: biztonság iránti vágy, elfogadottság és szeretet iránti vágy
egyén-közösség (állam) viszony	Adókat kellene csökkenteni	A kérdésnél egy az egyben a korrupció dimenziójánál tapasztalt belső élmény aktiválódik (szégyen, düh, „A kereteket be kell tartani, különben szégyellje magát mindenki” családi szabálya, biztonság-, elfogadottság- és szeretetvágy)

4. táblázat. A harmadik interjúalany (25) válaszai és a mögötte felbukkanó belső élmény

Dimenzió	Válasz	Belső élmény
önkompetencia	inkább igaz	<ul style="list-style-type: none"> érzés: kettős érzés, egyrészt jó érzés, hogy így végre fontos lehet mások számára, hála és elégedettség-érzés merül fel benne; másfelől állandóan jelentkezik a félelem, hogy valóban megtalálja-e a helyét a dolgok megvalósítása közepette; hajlamos ilyenkor „letargiába esni”, ez azt jelenti, hogy a félelemre válaszképpen szomorúságot érez; percepció: „Áldozat vagyok, nem tudok előre lépni, fejlődni és így lemaradok a világról”; „A többiek várják, hogy elmondjam, miben segíthetnek, de én nem mindig tudom elmondani, és anélkül nem tudnak segíteni”; elvárások/családi szabályok: folyamatosan fejlődni kell, önálló feladatokat kell megoldjak, hogy továbblépjek a felnőtt létbe; két szabály ütközik egymással és okoz feszültséget: az apától érkező „Legyenek mindig céljaid, és azokat fokozatosan valósítsd meg.” szabálya ütközik az anyai nagymama „Legyél áldozat!” szabályával; a létrejövő új, „integrált” szabály: „Mindig vezesd az életedet előre, de maradj ki belőle!” mély vágy: elfogadás, szeretet iránti vágy

(a 4. táblázat folytatása)

Dimenzió	Válasz	Belső élmény
esélyegyenlőség	elfogadhatatlan	<ul style="list-style-type: none"> ■ érzés: „idegesítő, ha valaki nem ismeri fel, hogy szimbiózisban él a többiekkel”; enyhe harag érzése ■ percepció: csak tanácsadónak, szemetesládának néznek, rám nem kíváncsiak, akkor kilépek a helyzetből ■ elvárások/családi szabályok: „Legyél már végre önmagad, bár a többiek nem engednek!” ■ mély vágy: elfogadás iránti vágy
személyes bizalom	Az első kérdésre a válasz: többségüket. A második kérdésre a válasz: kisebbik részüket. A harmadik kérdésre a válasz: jelentős részüket.	<ul style="list-style-type: none"> ■ Nem sikerült belső élménnyel és így családi szabállyal összekapcsolni
intézményi bizalom	Az első kérdésre a válasz: 3. A második kérdésre a válasz: 6. A harmadik kérdésre a válasz: 3.	<ul style="list-style-type: none"> ■ érzés: kiábrándultság, szomorúság, frusztráció, undor ■ percepció: „Kívülről nézem, ahogy elítélendő és megvetendő dolgokat művelnek” „Nem tudom megváltoztatni a helyzetet.” ■ családi szabály: „Maradjak kívül!” „Maradjak kívül az életemen!” (mint az önkompetencia értékdimenziójánál) ■ mély vágy: elfogadás iránti vágy, önfelfogadás iránti vágy.
korrupció	Az első kérdésre a válasz: 5. A második kérdésre a válasz: 4. A harmadik kérdésre a válasz: 5.	Az első és a harmadik kérdésnél egy az egyben az intézményi bizalom dimenziójánál tapasztalt belső élmény aktiválódik. A második kérdésnél egy az egyben az esélyegyenlőség dimenziójánál tapasztalt belső élmény aktiválódik.
egyén-közösség (állam) viszony	Adókat kellene csökkenteni.	A kérdésnél egy az egyben az önkompetencia dimenziójánál tapasztalt belső élmény aktiválódik.

5. AZ ADATOK ÉRTÉKELÉSE

Az adatok áttekintése és kiértékelése alapján az egyén eredeti családjának hatása és az egyén értékrendje közti kapcsolat létrehozó hipotézist különösebb mérlegelés nélkül elfogadtam. A felsorolt értékdimenziók közül egy kivételével valamennyit azonnal össze tudtuk kötni a családi szabállyal, és pontosan így operacionalizáltuk a családi hatást. Két érték esetében (a férjnél a személyes szintű bizalom, a feleségnél az esélyegyenlőség) az interjú során nem sikerült a családi szabály azonosítása, mert nem merült fel semmilyen belső élmény: a válaszadó megadta a választ, de csak elsődleges, tartalmi szintű információközlés történt. Nem egyszerűen ők állították ezt, én is semleges viszonyulást láttam viselkedésükön, tartásukon, hallottam ki a hangjukból és éreztem ki lényükből, ahogy rájuk koncentráltam. Ez egyébként nem jelenti azt, hogy ne lenne olyan belső élményük, amely arra ne rezonálna: lehet, hogy nincs, lehet, hogy létezik, csak az interjú idején az a részük, amely a belső élményre épül, nem volt bennük tudatosan, nem volt aktív.

Egészen biztos voltam benne, hogy a külső értékek egy része összekapcsolódik majd családi szabályokkal, erre utaltak a segítői munkában szerzett tapasztalataim. Ami nagyon érdekelt, az az volt, hogy vajon kirajzolódik-e valamilyen mintázat a családi hatás érvényesülésével kapcsolatban.

Három dolgot figyeltem meg. Egyrészt, hogy *a tartalmilag egymástól különálló értékdimenziókat szorosan összekapcsolhatja a családi hatás: ugyanaz a családi szabály vonatkozhat rájuk.* A férj esetén az „esélyegyenlőség” és a céges szintű „korrupció” értékdimenzió esetén ugyanaz a családi szabály aktiválódott: „Háború van, vagy én taposok el másokat, vagy engem taposnak el.” Nála az intézményekbe vetett „bizalom”, az egyéni szintű „korrupció” és a „közösség-egyén közti viszony” értékdimenziója mögötti családi szabályok is megegyeztek: „Nincs igazság! Nincs biztonság!” A feleség esetében az intézményi szintű „bizalom”, valamennyi szintű „korrupció” és a „közösség-egyén közti viszony” értékdimenziója mögötti családi szabály egyezett meg: „Légy becsületes! Ez azt jelenti, hogy a kereteket mindenáron be kell tartanod! Ha nem tartod, akkor mélyen szégyelld magad!”. A kontrollcsoport családból származó fiú esetében az „önkompetencia” családi szabálya részben, vagy teljesen, de összekapcsolódott az intézményi szintű „bizalom”, a „korrupció” első és második kérdése, valamint a „közösség-egyén közti viszony” értékdimenziója mögötti családi szabállyal: „Maradjak kívül a saját életemen.” Az „esélyegyenlőség” és a „korrupció” második kérdése mögötti élmény megegyezett egymással: „Legyél már végre önmagad, bár a többiek nem engednek!”. Természetesen így visszafejtve, a családi szabály alapján érthető lehet, hogy miért vonatkozik egyik, vagy másik családi szabály egyszerre több értékdimenzióra is: milyen jelentéstartalmi sík alapján párosította a férj, vagy a feleség össze az értékeket. Ami érdekes, az az, hogy egy-egy tartalmilag különböző érték azonos mély személyes vágyra épülhet.

A második megfigyelés arra vonatkozik, hogy *az értékstruktúrát a csoporttag hogyan szívja magába a szüleitől, hogyan öröklődik az át.* A férj kiemelte, hogy amikor azt mondja: „Nincs igazság!”, akkor mintha a nagyszüleit hallaná, akiktől 1950-ben nagy földbirtokokat vettek el. Azt tudta, hogy ez törést okozott a családban, de nem is sejtette, hogy az ő panaszuk ennyire a felszínen él benne. A feleség ugyanezt említette („mintha a szüleit és nagyszüleit hallaná”), amikor az ő „Tartsd be a kereteket! Szégyelld magad!” családi szabályait mondja ki magában, és az jut eszébe, ahogyan a nagyszülei elvesztették a földjeiket. Tehát mindketten ugyanaból az univerzális, mély vágyból indulnak ki, a biztonság iránti vágyból. Mindketten a családjuktól örökölték ezt, két generációval korábban történtek alapján. Mégis, a biztonságvágy másképp fordítódott le önmaguk számára, így történhetett, hogy más értékdimenziókhoz kapcsolták azt. A kontrollcsoport családból származó fiú esetében kiemelendő, hogy az apai „Legyenek mindig céljaid, és azokat fokozatosan valósítsd meg!” szabálya ütközik az anyai nagymama „Legyél áldozat!” szabályával, és a létrejövő új, „integrált” szabály valósággal gúzsba köti a saját életét most kiépíteni akaró fiatal: „Mindig vezesd az életedet előre, de egyben maradj ki belőle!”. Ez a letaglózó ellentét bukkan felszínre a rendkívül alacsony intézményi bizalmi szintjében, és az adóelvonás és közösségi jóléti juttatások közti kifelé képviselt álláspontjában.

Harmadik megjegyzésként a külső érték és a belső megjelenés szoros összefonódásának egy következményére hívnám fel a figyelmet. A külső érték, például „esély-

egyenlőség” rengeteg mindent jelenthet már önmagában, tartalmi szinten is. Ugyanakkor az, ahogyan a külső érték aztán összekapcsolódik a belső világgal, számtalan lehetséges értelmezéssel gazdagíthatja a külvilági tartalmat, akár pozitív, akár negatív irányban. A férj esetében az „esélyegyenlőség” egy negatív tartalmú szóvá vált, mert számára ez azt jelenti, hogy folyamatosan meg kell küzdeni a világban, különben az ember elenyészik. Emögött a testvérével az anyja szeretetétért vívott küzdelem nagy ívű háborús tablója áll. Az érdekes az, hogy a korrupció értékdimenziójához tartozó három kérdés közül kettő mögött ugyanez az élmény aktiválódott. A jövedelemeltitkolás, és a saját céges adatok adóhivatal elől történő eltitkolása számára mind-mind ebbe a harcba tartoztak bele. Ugyanakkor a korrupciós blokk második kérdése, a jövedelmi helyzet segítézés érdekében történő eltitkolásáról szólt, és ez már teljesen más belső élményt aktivált benne („Nincs igazság!”). A kontrollcsoport családból származó fiú esetében az „önkompetencia” annak a feloldhatatlan lojalitáskonfliktusnak a szimbólumává vált, amelyben a fiú az apának vállalta, hogy nem lesz áldozat, ugyanakkor az anyának (a fiú felnevelésében részt vett anyai nagymama) tartja magát ahhoz, hogy ő bizony mégiscsak áldozat, és kívül marad a saját életén, nem éli azt. Nála is a korrupciós blokk első és harmadik kérdése így összekapcsolódik az „önkompetencia” (és az „intézményi bizalom”) kérdése mögötti belső megéléssel. A korrupciós blokk második kérdése már az „esélyegyenlőség” értékdimenziójánál felderített belső élményt aktiválja. Ez a kérdőív összeállítása szempontjából azt jelenti, hogy *hiába tartozik tartalmi és racionális szempontból egybe egy kérdéscsoport, ha a belső élmény az egyénben más kategóriákba csoportosítja az állításokat. Másra válaszol, mint amit kérdeznek tőle.*

IRODALOM

- Abramson, P. R.–Inglehart, R. (1995): *Value change in global perspective*. Ann Arbor, Michigan
- Adams, G.–Markus, H. R. (2004): Toward a conception of culture suitable for a social psychology of culture. in: Schaller, M.–Crandall, C. S. (eds.) *The psychological foundations of culture*. Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum Associates
- Almond, G.–Verba, S. (1989a): *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Newbury Park, London-New Delhi
- Carr, A. (2006): *Family therapy – Concepts, Process and Practice*. Wiley and Sons, Chichester, New York
- Csepeli, Gy. (1989): *Bevezetés a szociálpszichológiába*. Budapesti Tankönyvkiadó, Budapest
- Csepeli, Gy.–Prazsák, G. (2010): Internetezőők az értékek vonzásában in: Rosta, G.–Tomka, M. (szerk.): *Az Európai Értékkrend Vizsgálata 2008. évi magyar eredményei*, OCIPE Magyarország – Faludi Ferenc Akadémia, Budapest
- De Jong, P.–Berg, K. I. (2013): *Feladattól a megoldásig – A megoldásközpontú interjúzás művészete*. Animula, Budapest
- Fiske, T. (1992): The Four Elementary Forms of Sociality: Framework for a Unified Theory of Social Relations. *Psychological Review*, 99, 689–723.

- Füstös, L.–Szalma, I. (2010): Value changes in Hungary, 1978–2008 in: Füstös, L.–Guba, L.–Szalma, I. (szerk.): *European Social Register 2010*, Magyar Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézet – Szociológiai Intézet, Budapest
- George, E.–Iveson, C.–Ratner, H. (1990): *Megoldásközpontú terápia – a de Shazer modell*. Animula Kiadó, Budapest
- Goldenberg, H.–Goldenberg, I. (2008): *Family Therapy – An overview*. Thomson Brooks/Cole, Belmont
- Grouzet, F. M. E.–Ahuvia, A.–Kim, Y.–Ryan, R. M.–Schmuck, P.–Kasser, T.–Dols, J. M. F.–Lau, S.–Saunders, Sh.–Sheldon, K. M. (2005): The Structure of Goal Contents Across 15 Cultures. *Journal of Personality and Social Psychology*, 89/5., 800–816.
- Harrison, L.–Huntington, S. (szerk.) (2000): *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*. Basic Books, New York
- Hewstone, M.–Stroebe, W.–Codol, J.–Stephenson, G. M. (ed.) (2003): *Szociálpszichológia: európai szemszögből*. KJK-Kerszöv, Budapest
- Hofstede, G. (1980): *Culture's consequences – International differences in work-related values*. Sage Publications, Beverly Hills – London
- Hofstede, G.–Hofstede, G. J. (2008): *Kultúrák és szervezetek – az elme szoftvere*. VHE Kft., Pécs
- Hunyadi, Gy. (2006): *A szociálpszichológia történeti olvasatai*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- Inglehart, R. (1977): *The silent revolution: changing values and political styles among Western publics*. Princeton University Press, Princeton
- Inglehart, R.–Norris, P. (2009): *Cultural Convergence*. Cambridge University Press, Cambridge
- Kluckhohn, C. (1952): *Culture: a critical review of concepts and definitions*. The Museum, Cambridge, Massachusetts
- Kruglanski, A. W. (2005): *A zárt gondolkodás pszichológiája*, Osiris Kiadó, Budapest
- Lánczi, A. (1997): *A XXI. század politikai filozófiája*. Bíbor Kiadó, Miskolc
- Minuchin, S. (2006): *Családok és családterápia*. Animula Kiadó, Budapest
- Nguyen, L. L. A.–Fülöp, M. (2003): *Kultúra és pszichológia*, Osiris, Budapest
- Putnam, R. D. (1993): Tracing the Roots of the Civic Community; Social Capital and Institutional Success. In: *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*; New Jersey: Princeton University Press
- Rokeach, M. (1976): *Beliefs, attitudes, and values: a theory of organization and change*. Jossey-Bass, San Francisco
- Satir, V.–Banmen, J.–Gerber, J.–Gömöri, M. (2006): *A Satir-modell – Családterápia és ami azon túl van*. Ursus Libris, Budapest
- Schwartz, S. H. (1994): Are there universal aspects in the structure and contents of human values? *Journal of Social Issues*, 50, 19–45.
- Smith, E.–Mackie, D. M. (2007): *Social Psychology*. Psychology Press, Hove, New York
- Swedberg, R. (2003): *Principles of Economic Sociology*. Princeton University Press, Princeton and Oxford

TÁRKI A gazdasági felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei című kutatás dokumentációja és az alkalmazott kérdőív: <http://www.tarki.hu/hu/research/gazd-kult/kutatas.html>, letöltés ideje: 2014. június 2.

Triandis, H. (1994): *Culture and social behavior*. McGraw-Hill, New York

Varga K. (2003): *Értékek fénykörében*. Akadémiai Kiadó, Budapest

Weber, M. (1992): *The Protestant Sects and the Spirit of Capitalism*. Routledge, HarperCollins, London

Whitaker, D. S.-Liebermann, M. A. (1964): *Psychotherapy through the group process*. Chicago, Aldine Publishing Co.